

САВЧЕНКО С. В.

**"ЦЕ - ПІСНЯ МОЄЇ ДУШІ": ОЛЕНА АПАНОВИЧ
У ЗБЕРЕЖЕННІ ПАМ'ЯТОК ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ
В КІНЦІ 1980 - НА ПОЧАТКУ 1990 РОКІВ**

У статті розглядається діяльність Олени Апанович у дослідженні та збереженні пам'яток українського козацтва на території колишньої Запорізької Січі у кінці 1980 - на початку 1990 років. Зокрема, участь у експедиціях, організованих редакцією журналу "Пам'ятки України" "Запорізька Січ: зруйноване й уціліле".

Олена Михайлівна Апанович - одна з діячів української історичної науки, яка плідно поєднувала академічні студії з громадською пам'яткоохоронною діяльністю. У 1950-1970 роках ця діяльність Олени Апанович була надзвичайно активною і мала всі ознаки громадянського спротиву комуністичній системі. З особливою наполегливістю вона продовжує свою обрану діяльність в умовах перебудови, в часи незалежності України кінця 1980 - початку 1990 років, в період новітньої української держави.

Метою статті є показати роль і місце Олени Михайлівни Апанович у дослідженні та збереженні пам'яток українського козацтва на території колишньої Запорізької Січі у кінці 1980 - на початку 1990 років. В основу даної публікації покладено матеріали особового архіву Олени Апанович, які раніше не досліджувались, не оприлюднювались і зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського.

У значній кількості публікацій про життя та діяльність Олени Апанович фіксується, що вона активно займалась пам'яткоохоронною діяльністю, хоч значно переважають її зусилля з охорони пам'яток козацького періоду у 1950 - на початку 1970 років [1-5], проте її плідна діяльність у 1980 - на початку 1990 років у цій галузі предметно не досліджувалась. Ця громадська праця взагалі не згадується навіть у енциклопедичних виданнях [6].

Як зауважує М. Ковальський у статті "Відданість життєвому покликанню", у 1970 роки партійне керівництво УРСР змусило дослідницю відмовитись від козацької тематики [7].

За свідченням самої Олени Михайлівни, у кінці 1989 р. було відновлено попередню діяльність з охорони пам'яток козацтва і, зокрема, Хортиці, бо "в 1972-ті роки ми навіть не помітили, як вповзала брежнєвщина - а вона просто вповзала. Усе під корінь підрубали - нас звільнили з роботи, Киценка зняли з роботи. Він, між іншим, приїхав і попередив, що є план заарештувати науковців, пов'язаних з цією справою. Так що над нами висів і арешт. Але щось там переграли" [8, 9].

В архіві Інституту рукопису НБУВ зберігся зошит Олени Апанович із назвою "Що зроблено. Хортиця". Записи, на нашу думку, зроблені у кінці 1980 - на початку 1990 років. Вони позначені окремими пунктами:

Савченко Світлана Володимирівна - аспірантка кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка

"1. В застійні часи всі починання були підрублені під корінь. 2. Постанова не виконувалась, коли щось й робилось, то це була антитеза постанові. 3. Побудували музей за найгіршим проектом Жарікова та його групи. 4. Філіал музею історії міста Запоріжжя. 5. Панорама. Замість Кафи. Повстання сіроми. Головне - міжнародне значення. Антиісторична, антихудожня. 60.000 - можна було б побудувати Січ за ці гроші. Він, взагалі, клепає ці діорами, не одна для нього як кормушка. 6. Сам заповідник перейменували. Він тепер вже не заповідник козацтва, а Державний історико-культурний заповідник на острові Хортиця. 7. У нестерпних умовах працює колектив і дирекція заповідника, тому що тут склалася парадоксальна ситуація. Юридичний нонсенс. Заповідна територія, а заповідник не хазяїн землі, тому вже чверть століття забудовується хаотично. Поводять себе установи на цій землі як колонізатори, зовсім не беруть до уваги статус і права заповідника. А ось ця ситуація з мостом через Хортицю - це апогей беззаконня, відсутності здорового глузду, манкуртного ставлення до своєї історії, культури, національного, козацького духу" [10]*.

Якою ж була ситуація на Хортиці на той час - можна також скласти враження із слів директора історико-культурного заповідника О.І. Кириченка і завідуючої відділом музею історії Запоріжжя Т.К. Шевченко. О. Кириченко сказав, що почалась "боротьба із націоналізмом" і згадувати про козацтво стало небезпечно. Так на Хортиці створили "нейтральний" музей історії міста Запоріжжя. Виконуючи доручення Ради Міністрів УРСР № 2416/62 від 14 травня 1988 року "Про зміну тематичного спрямування музею історії Запоріжжя державного історико-культурного заповідника на острові Хортиця", об'явивши рішенням №198 від 28 червня 1988 р. намітив ряд заходів для створення нового музею - історії Запорозького козацтва. Існуючий музей мав закритись на реекспозицію з 1 січня 1991 р. [10].

Запорізькі музейники не погодились з висновками деяких учених двадцятилітньої давнини (В. Голобуцький, М. Котляр) про те, що на острові не було Січі, про відмову від наміру створити козацький меморіал на Хортиці. Олександр Кириченко в інтерв'ю подякував тим, хто створював меморіал на Хортиці - Федору Шевченку, Олені Апанович і Миколі Киценку. Він висловив сподівання, що через 20 років нарешті буде встановлена скульптура В. Дубини "Козаки в дозорі". О. Кириченко зазначив, що фонди можуть існувати без музею, а музей без фондів - ні. У місті не було підрядної організації, яка б могла виконати необхідні роботи з дерев'яними будівлями. Так і залишались з 1965 року невирішеними питання землекористування на Хортиці. Дуже гостро стояла проблема підмиву берегів - острів щороку втрачав 2-2,5 га своєї площі [10].

Таке становище козацьких пам'яток і, зокрема Хортицького заповідника, викликало широкий суспільний резонанс у кінці 1980 рр. У центральній газеті УРСР "Радянська Україна" у лютому 1988 р. з'явилося звернення на захист Хортиці громадських діячів. Вони протестували проти будівництва мостового переходу через південну частину Хортиці, вимагали припинити ігнорування статусу історико-культурного заповідника - господарювання багатьох організацій та установ на Хортиці [11].

*Тут і далі особливості стилістики і орфографії документів збережені

Зважаючи на таке становище, у 1989 році журнал "Пам'ятки України" організував експедицію для дослідження пам'яток козацтва "Запорізька Січ: зруйноване й уціліле", яка стала суспільно значущою подією. Спочатку у першому числі журналу за 1989 рік у редакційній статті "Запорізька Січ: зруйноване й уціліле", анонсувалась експедиція на місця Запорізьких Січей та пропонувалось громадськості зробити добровільні внески на її проведення [12]. Підштовхнула підготовку експедиції розмова редакції "Пам'яток України" з пам'яткоохоронцями В. Вечерським і В. Ленченком. Підтримали ідею відомі вчені - археолог Д. Телегін та історик Ф. Шевченко, які запропонували призначити науковим керівником експедиції О. Апанович [13, с. 7]. Після оприлюднення ініціативи несподівано матеріальну допомогу надало Міністерство меліорації та водного господарства УРСР, яке виділило експедиції корабель для подорожі по Дніпру. Допомогли збором добровільних пожертв товариство "Просвіта" на Андріївському узвозі в день Києва у 1989 р., читачі журналу "Пам'ятки України" та зарубіжні українці. Було проведено добровільний концерт у Маріїнському парку, де кілька тисяч прибічників ідеї пам'яткоохоронців захоплено зустріли О. Апанович, В. Горбатюка та інших учасників майбутньої експедиції. Виступали мистецькі колективи і виконавці, хотів, але не зміг прибути на захід із-за хвороби Іван Козловський, тому надіслав телеграму.

Олена Михайлівна у виступі наголосила, що після досліджень академіка Дмитра Яворницького, за виключенням археологічних досліджень 1950 років, в яких вона брала участь, вперше комплексно планувалось дослідити місця січей. О. Апанович так висловилаься щодо цих подій: "Яке вирування народного духу! Яке одностайне поривання до предківського минулого, що ледь не вчора було ідеологічною крамолою... Виходить, нічого-нічого не вийшло у тих безбатченків!" [13, с. 8].

Як згадував майбутній шевченківський лауреат, тоді співробітник журналу "Україна" - Микола Шудря, Олена Михайлівна під час експедиції "правила всім за взірць", колеги захоплювались "козацьким лицарством цієї бентежної й незламної особистості". Згодом на сторінках "Пам'яток України" було оприлюднено статтю головного редактора Анатолія Серикова про цю експедицію [14, с. 22]. Автор детально розповідав про двадцятиденний похід експедиції "Запорізька Січ: зруйноване й уціліле" водним шляхом і суходолом Черкаської, Полтавської, Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей, за підтримки Українського фонду культури, в рамках програми "Часи козацькі" Українського товариства охорони пам'яток історії та культури [13, с. 6].

А. Сериков зауважує, що хвиля ліквідації "білих плям" української історії повернула на сторінки наукових і популярних видань України роботи Олени Апанович після майже двадцятилітньої перерви. Він говорить про "школу Апанович" у 1950 - 1970 роках, в якій вона об'єднала краєзнавців, митців, фахівців суміжних галузей знань, коли козацька тематика "запліднила у згадані десятиліття думки і почуття мільйонів українців". Ми можемо погодитись із його твердженням про існування "кола О. Апанович", яке витримало гоніння, але не зрадило козацькій тематиці. Зокрема Ганна Кирилівна Швидько, якій за згадування робіт Олени Михайлівни Апанович у докторській дисертації, відклали захист на два роки [13, с. 6].

6 липня 1989 року експедиція вирушила автобусом до Черкас. Експедиція проводила концерти бандуристів та інших митців у обласних центрах, невеликих містах та на Хортиці. Учасники експедиції, досліджуючи стан пам'яток козащини, звернули увагу на пам'ятники, які відверто "дрібно фальшують минувшину" та незадовільний стан історичних пам'яток (зокрема у Чигирині, Суботові, місці Жовтоводської битви). У Жовтих Водах пам'ятник Б. Хмельницькому, М. Кривоносу та І. Богуну Оленою Михайлівною оцінювався так: "Ця найгірша культівська робота до мистецтва не має ніякого відношення" [15, арк. 10.].

Особливе занепокоєння пам'яткоохоронців викликав стан пам'яток Холодного Яру - Мотронинського монастиря, не дивлячись на створений у той час заповідник. Кричущий приклад недбалості - це табличка на місці битви повсталих з поляками під Кумейками, де було зруйновано більшість могил, вказано дату - 1837 рік - помилково, бо реальна подія відбулась пізніше. Реакція місцевих жителів: "Табличка бреше, спочатку з шляхтою воювали, а не з французами, але тим, хто могили зрівнює, то - все одно". 8 липня 1989 року у краєзнавчому музеї відбулась зустріч із учасниками експедиції пам'яткоохоронців Черкас. Дискусію викликала тригодинна прес-конференція начальника Черкаської гідрологічної експедиції В. Ткаченка з питань екології [13, с. 9].

10-16 липня 1989 р. експедицією було обстежено пам'ятки козацтва у Дніпропетровській, Запорізькій та Херсонській областях. Зокрема, у музеї села Покровського на місці Січі віднайшли саморобну карту села на міліметровому папері до його затоплення з указанням вулиць, школи, дворів, родин, створену подружжям Лісових. Зауважимо, що пам'ятки саме цього села до затоплення у 1952 р. описував Олександр Довженко у своєму щоденнику [16, с. 620]. Експедиція виявила, що із запланованих Оленою Апанович у 1970 роки заходів щодо увіковічення пам'яток історії козацтва зроблено дуже мало. На зустрічі з громадськістю Запоріжжя було з'ясовано, що Хортиця від абразії щороку втрачала 2-2,5 га південної території. Анатолій Сериков у кінці звіту про експедицію поставив риторичне питання про біологічний і духовний голод українців: "Спочатку нищиться національна пам'ять, сама нація зникає вже потім. Проблеми екології - це проблеми знехтуваної духовності" [13, с. 11].

Ця стаття в загальному описує експедицію у липні 1989 р. В архіві О.М. Апанович зберігся більш детальний звіт про цю подію - надрукований на комп'ютері текст із великою кількістю правок О.М. Апанович і невідомого редактора. Текст має багато закреслень, але значно ширше показує роботу експедиції, ніж стаття А. Серикова. Ми використовуємо і закреслений текст, оскільки він подає важливі відомості та ті дані, які не наводить головний редактор "Пам'яток України".

На думку Олени Апанович, експедиція мала підготувати необхідний матеріал для продовження реалізації постанови Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. Також планувались зустрічі з людьми, які живуть на запорізьких землях з метою відродження національної самосвідомості [15, арк. 1]. До складу експедиції ввійшло чотири особи, які ще в 1960 роках працювали над реалізацією згаданої постанови: архітектор Віктор Васильович Красенко, художник Геннадій Юхимович Марченко, Любов Захарівна

Гісцова - директор Центрального державного історичного архіву в місті Києві та сама Олена Михайлівна Апанович - науковий керівник експедиції [15, арк. 1]. До експедиції ще увійшли: заступник керівника Львівської обласної організації УТОПК Ігор Андрійович Кудін, два кобзарі - Василь Григорович Горбатюк і Микола Тихонович Товкайло; двоє молодих художників - Роман Чмерук і Олександр Кравченко, також були журналісти Олексій Починок, Анатолій Сериков, Любов Жаркова (відповідальний секретар експедиції), Микола Шудря, Катерина Кіндрась [15, арк. 2].

Маршрут був розроблений відповідно до експедиції Д.І. Яворницького, яка відбувалась у кінці 1880 років. Також було використано матеріали Олени Михайлівни з археологічної експедиції 1951 року [15, арк. 3]. Дослідження почалися із села Яснозір'я, де Олена Апанович примітила деталь - пам'ятна табличка із згаданою вище помилковою датою "увінчувалась п'ятикутною червоною зіркою". За результатами обстеження Чигириня дослідниця пропонувала зберегти камінь, об який козаки точили шаблі. Особливо наголошувала на збереженні досліджених ними валів (400 метрів завдовжки) та пропонувала відкопати на три метри засипаний при будівництві будинку райкому партії хід, виготовивши карту валів [15, арк. 4].

Особливе занепокоєння у О. Апанович викликав стан Мотронинського монастиря, реставрація якого "безмежно" затяглася і "не заважає подальшій руйнації цієї видатної пам'ятки" [15, арк. 4]. Також в учасників експедиції викликав занепокоєння стан історичних та природних пам'яток Холодного Яру, і хоч у 1968 р. були встановлені біля деяких пам'ятні дошки та меморіальні знаки, все ж охорона цих пам'яток не здійснювалася. Також Олена Михайлівна пропонувала відродити плани створення тут національного парку та музею [15, арк. 5].

Найбільше пам'яток військової і господарської діяльності Січі учасники експедиції вивчали на Дніпропетровщині, місцева та партійна влада якої "поварварськи, деструктивно повелася з цими священними меморіальними місцями. Учасники експедиції побували на місці Чортомлицької Січі та біля Капулівки на місці, як його кваліфікує О.М. Апанович, "підзахоронення" І. Сірка у Бабину (Сторожову) Могили бронзової доби і виявили не надто художнє оформлення пам'ятки та камінь з первісного поховання у скляному футлярі, що приводило до "мокріння" та руйнування святині. Учасники експедиції 1989 р. встановили, що поховання І. Сірка ще існує, хоча і далі підмивається берег [15, арк. 6].

Було досліджено і місця, пов'язані з Новою (Підпіленською) Січчю. У звіті Олена Апанович згадує дослідження 1951 р. разом з Борисом Копиловим Покровської церкви у однойменному селі, у яку було перенесено частину пам'яток з січової церкви. Вони з гіркотою виявили, що залишилися лише два орнаментовані бруси і три старовинні ікони. Про знищення цієї церкви залишив свідчення 8 жовтня 1954 р. у своєму щоденнику Олександр Довженко. Селяни, за свідченням Олександра Довженка, тоді теж негативно поставились до затоплення села: "Якщо вже по правді сказати - усі проклинали!". Так режисер передав слова голови сільради [16, с. 732]. Він занотував і про козацьку церкву над річкою Підпільною "зірвану нікопольськими райкретинами" [16, с. 622]. Експедиція у Покровському зафіксувала кілька старих хат у південній частині села з "допотопного періоду".

Олена Михайлівна передає емоції учасників експедиції, коли вони, пройшовши занедбану територію рибгоспу, вийшли на берег Каховського моря, де знаходилась остання Січ: "І охопило нас трагічне почуття відчаю від непоправності заподіяного злочину. І на тих, хто його скоїв, перенеслося в думці прокляття народу Катерині II" [15, арк. 7].

Олена Михайлівна згадує про відвідини Нікопольського краєзнавчого музею у 1951 р. та про його "бідність". Саме цей музей у жовтні 1952 р. відвідував і О. Довженко, який назвав його "краєзнавчий, нехочузнавчий музей" [16, с. 607]. Експедиція відвідала музей і констатувала "тяжку ситуацію" [15, арк. 8]. Також було підтримано ініціативу громадськості Нікополя про створення спеціального музею Запорізької Січі і запропоновано створити музей п'яти січей, які розміщувались на території Нікопольського району. Учасники експедиції дослідили місце Томаківської Січі і визначили межі її залишків [15, арк. 9].

Ще одним цікавим місцем, яке відвідала експедиція, було с. Старі Кодаки, де колись була фортеця Кодак. Ще за ініціативою Д. Яворницького у 1910 р. було встановлено пам'ятний знак на згадку про взяття військами Б. Хмельницького фортеці у 1648 р. У 1960 рр. пам'яткоохоронцям не вдалося встановити пам'ятний знак на честь Івана Сулими. Експедиція зафіксувала загрозливий стан фундаментів фортеці із-за роботи гранітного кар'єру. Керівник кар'єру пропонував у виступі на республіканському радіо краєзнавцям і Дніпропетровській обласній організації УТОПІК збудувати ще вищий вал і викопати ще глибші рови в іншому місці, бо потрібно "виконувати план" [15, арк. 10]. Окремо досліджувались 4 паланки на території Дніпропетровської області: село Личкове (Протовчанська), Велика Козирщина (Орельська), Старі Кодаки (Кодацька) та Новомосковськ (козацькі назви - Самарчук, Новоселиця) - Самарської паланки. Там побували у славнозвісному дерев'яному Троїцькому соборі. Пам'яткоохоронці виступили проти ідеї релігійної громади розписати собор. У Новомосковську також відвідали Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Біля нього пам'яткоохоронці побачили пам'ятний знак, встановлений на честь заснування Богородицької фортеці у 1688 р., з якої і почалось захоплення території Запорізької Січі Московією. І текст звернення московських воєвод до царя на ній починався дуже показово: "Ми холопи твої...". Місцева влада намагалась відзначити "ювілей" Новомосковська у 1988 р., але науковці Дніпропетровського університету запобігли цій фальсифікації [15, арк. 11].

Також експедиція побувала у відомому митцям селі Петриківка. Олена Михайлівна пропонувала встановити пам'ятний знак на згадку про існування зимівника Петра Калнишевського у селі [15, арк. 12]. У Дніпропетровську експедиція спочатку відвідала історико-краєзнавчий музей. Колекцію старожитностей О. Поля та Д. Яворницького було в значній мірі втрачено. Але до музею на той час прийшли молоді та енергійні співробітники, які прагнули поліпшити становище музею. Олена Апанович зауважує, що могила Д. Яворницького у Дніпропетровську не огорожена і близько до проїжджої частини вулиці. "Відігрілися" душі членів експедиції у меморіальному будинку Дмитра Яворницького, який був відкритий у листопаді 1988 року.

Чи не найбільше уваги і часу присвятила експедиція острову Хортиця. Вона була володінням Запорізької Січі, мала зимівники, входила до Кодацької

паланки. У ході експедиції, зауважує Олена Михайлівна, було усвідомлено, що питання охорони пам'яток нерозривно пов'язано з питаннями екології. У Запоріжжі, окрім Хортиці, було відвідано могилу останнього кошового Задунайської Січі Йосипа Гладкого (будинок якого незадовго до того було знищено, незважаючи на протести громадськості).

Також експедиція "Запорізька Січ: зруйноване й уціліле" вивчала городище Кам'янської Січі, де був похований кошовий К. Гордієнко [17, с. 20]. Виявлено, що хрест біля могили К. Гордієнка значно пошкоджений - у тому числі і сучасними вандалами [17, с. 21-22]. Експедиція пропонувала створити тут філію Хортицького заповідника, а вже восени 1989 р. Хортицький заповідник та Інститут археології АН УРСР провели розкопки на Кам'янській Січі. Це свідчить про те, що експедиція досягла головного - активізації інтересу до пам'яток козащини. Також побувала експедиція на Лисій горі - одній з найвищих точок Правобережжя, де був сторожовий пост запорожців [15, арк. 22-23].

Протягом експедиції пам'яткоохоронці докладно ознайомились із експозиціями і фондами музеїв Черкас, Дніпропетровська, Запоріжжя, Нікополя, с. Покровського. Особливе занепокоєння викликав музей на Хортиці, збудований за "найгіршим", на думку О.М. Апанович, проектом, що не вписувався в природне середовище: "Це - гігантська сірникова коробка, покладена пліском". У перетвореному на філіал музеї м. Запоріжжя не було козацьких пам'яток, окрім люльок, та "антихудожньої, антиісторичної", на думку О. Апанович, діорами. Невідомо куди зникло кілька тисяч козацьких пам'яток, зібраних співробітниками заповідника. У зв'язку з цим експедиція звернулася до Міністерства культури з пропозицією про поновлення музейних експозицій, наукового опису пам'яток, нових експозиційних планів. Експедиція і згодом учасники першої республіканської конференції у Хортицькому заповіднику поставили питання про повернення до заповідника козацьких клейнодів з музеїв Москви, Ленінграда та з інших держав.

Хоч експедиція завершилась у кінці 1989 року, але продовжувалась робота її учасників з пропаганди захисту пам'яток. У грудні 1989 р. майже в повному складі експедиція виїжджала на різдвяні зустрічі до Львова (загалом шість - С.С.). Згодом провели 10 виступів на радіо [15, арк. 12].

Також у звіті за першу експедицію Олена Михайлівна ознайомила з планами на другу експедицію у 1990 р.: підводні дослідження затоплених січей, дослідження зимівників, центрів промислів, щоб зруйнувати міф про "пустинність" цих місць, особливу увагу планувала надати облікуванню і вивченню курганів, кам'яним козацьким надмогильним хрестам.

У першому числі "Пам'яток України" за 1990 р. опубліковано "Звернення до Ради Міністрів УРСР" редакції та редколегії журналу "Пам'яток України" та комплексної наукової експедиції "Запорізька Січ: зруйноване й уціліле". У ньому вказано, що експедиція працювала, спираючись на Постанову Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. - адже з того часу не приймалось нових важливих рішень. Зверталась увага на те, що так і не реалізовано цю постанову в частині встановлення пам'ятних знаків. На 1989 р. пам'ятник був лише на місці Микитинської Січі. Особливо зверталась увага уряду радянської України на "бідні" музеї на території Запорізької Січі. Вказувалось

і на загрозу екологічної катастрофи на цих землях. Автори звернення наголошували, що роботу необхідно почати з поновлення чинності згаданої постанови 1965 року: "Її ніхто не відміняв. Її просто не виконували, замовчували" [18, с. 22]. Експедиція і звісно, її науковий керівник Олена Апанович, звертались з пропозиціями: доповнити, уточнити та реалізувати комплексну програму з обліку, реставрації і спорудження пам'ятних знаків на місцях, пов'язаних з запорозькою історією. Усю територію Хортиці передати історико-культурному заповіднику. Припинити проектування мостів через Хортицю. Створити заповідники на територіях колишніх Кам'янської та Томаківської січей. Провести берегоукріплювальні роботи на території Запорізької Січі. Захистити від "відомчого свавілля" та забезпечити екологічну безпеку. Провести інвентаризацію козацьких реліквій з метою експонування, збереження і реставрації. Порухити питання про повернення деяких козацьких реліквій. Видати документи архіву Коша Нової Запорізької Січі (давня мрія Олени Апанович та її кола).

9 вересня 1989 р. Запорізький облвиконком за позитивної експертизи московських установ ухвалив рішення про будівництво мосту через Хортицю. Олені Апанович та Анатолію Серикову як представникам експедиції було надано лише магнітофонний запис сесії. Марними виявились їх спроби зустрітися із головою експертної комісії - завідувачем кафедри географії МДУ Тихомировим, який не погоджувався на жодний контакт. Таким чином, існувала нагальна потреба у подальшій роботі експедиції у ширшому форматі і у постійному режимі. Олена Апанович як керівник експедиції стала консультантом історичної частини генерального плану Хортиці, який розробляло "Дніпромисто". Також експедиція мала підтримку Радянського фонду культури, очолюваного Д. Лихачовим, який звернувся до Ради Міністрів та Верховної Ради УРСР з вимогою зберегти Хортицю як пам'ятку світового рівня. Олена Апанович, як і інші учасники експедиції (Л. Гісцова, Г. Марченко, В. Красенко), брали участь у Першій республіканській науково-практичній конференції "Проблеми історії запорізького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці" 18-20 січня 1990 р. [15, арк. 22]. Олена Михайлівна виступила з доповіддю "Проблеми історії запорізького козацтва на сучасному етапі перебудови історичної науки", брала участь у конференції в Нікополі у липні 1990 р. з темою "Історична конструктивна діяльність запорізького козацтва" [19, арк. 10].

Після першої експедиції сотні читачів журналу "Пам'ятки України" намагались допомагати експедиції - надсилали відомості про пам'ятки козаччини, схеми розташування козацьких могил [20, с. 57]. У рік 310 річниці смерті І. Сірка була запланована регата, кінцевим пунктом якої мала стати р. Чортомлик неподалік поховання кошового. Планувалось тоді ж дозахоронення черепа у могилу Івана Сірка. У 1990 році на маршруті працювали науковці Інституту археології, заповідника на Хортиці, студенти Вінницького педагогічного інституту, школярі Нікополя і Запоріжжя. Головними напрямками роботи експедиції були пошук місцезнаходження Нехворощанського Успенського монастиря в Приорітті, обстеження залишків Української прикордонної лінії та пам'ятки затоплених запорізьких січей. Пошуками у Нехворощі керувала, як і у 1989 році, Олена Апанович. Археологи-підводники вивчали дно Орлі, яка була межею між територією

Січі і Гетьманщиною. Допомогу в роботі експедиції надавала місцева організація УТОПШК, Полтавський краєзнавчий музей та місцеві жителі. Було знайдено велику кількість кераміки та інших матеріалів XVII-XVIII ст. Засмутив Олену Михайлівну та інших учасників експедиції стан Нехворощанського краєзнавчого музею - "вогкість, цвіль, гниття не давали дихати. Стіни й підлогу їв грибок. Рушники - гарні, з характерним квітчастим орнаментом - вже розсипались" [21, с. 24-25].

У занедбаному стані перебували козацькі церкви у селі Китайгороді, побудовані сотником Семеновим, що були сплюндровані в радянські часи, а також кілька невдалими спробами реставрації. Олена Апанович серед інших учасників експедиції дізналась у Нових Санжарах про велику, на 8 світлиць, козацьку хату 1720 року, в якій бували В. Вернадський та Д. Докучаєв. Місцеві мешканці наполягали на викупленні хати і перетворенні її на музей, але місцева влада не поспішала з рятунням козацької пам'ятки й узимку 1988 року вона згоріла. У рамках експедиції разом з Центром археології та історії Дніпра (створеному у Запоріжжі Українським фондом культури, редакцією журналу "Пам'ятки України", Запорізьким краєзнавчим музеєм та Запорізьким річковим портом) проводилось дослідження дна Дніпра [21, с. 26].

Після завершення другої експедиції "Запорізька Січ: зруйноване й уціліле" О.М. Апанович продовжувала активно займатись пам'ятками Запорізької Січі й після експедицій, які мали великий суспільний резонанс.

Таким чином, діяльність відомого історика українського козацтва Олени Михайлівни Апанович, яка була науковим керівником експедицій "Запорізька Січ: зруйноване й уціліле" у 1989 і 1990 роках, мала велике значення, суспільний відгук та забезпечила новий поштовх до наукового вивчення. Було охоплено не лише місця Запорізьких січей, а і менш відомі та збережені пам'ятки у козацьких зимівниках, слободах, місцях битв та дні Дніпра. Цей комплексний підхід сприяв відновленню цілого напрямку в українській науці та пам'яткоохоронній справі - козакознавства.

1. Апанович О.М. Під знаком Кліо: на пошану О.Апанович.: Зб. статей / Упор. О.А. Удод. - Дніпропетровськ: МП "Промінь", 1995. - 200 с.

2. Дмитрієнко М.Ф. 80-річчя від дня народження О.М.Апанович / М.Ф. Дмитрієнко // Український історичний журнал. - 1999. - №5. - С.70-86.

3. Білик І. Під знаком Діви, або Гороскоп для Олени Михайлівни // "Літературна Україна". - 1994. - 13 жовтня.

4. Богачевська-Хом'як М. Людина повної посвяти науці // "Неопалима купина". - 1995. - № 7/8.

5. Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Збірник наукових праць (На пошану історика лауреата Державної премії ім. Т.Шевченка Олени Михайлівни Апанович): У 2 ч. - К.: 1995.

6. Енциклопедія історії України: в 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. - К.: Наук. думка, 2003.-Т. 1: А-В. - 2003. - С. 110-111.

7. Ковальський М.П. Відданість життєвому покликанню / М.П. Ковальський // Під знаком Кліо: На пошану Олени Апанович. Збірник статей / М.П. Ковальський. - Дніпропетровськ: Промінь, 1995. - С. 3-9.

8. Архів Харківської правозахисної групи: Інтерв'ю з О.Апанович, 20 серпня 1999 р. Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1121119522&w=%C0%EF%E0%ED%EE%E2%E8%F7>.

9. Овсієнко В. Коли козацтво стало ідеологічним криміналом... Фрагменти

неопублікованих спогадів Олени Апанович // Політика і культура. - 2000. - № 10 (45). - 17 березня. - С. 41 - 43. - Фот.

10. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського (далі - ІР НБУВ), ф. 374, оп. 1, спр. 39. Матеріали про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва (пост. РМ від 18.04. 1965 р.) Ненумеровані аркуші.

11. Збережемо для нащадків // Радянська Україна. - 1988. - 27 лютого.

12. Запорізька Січ: зруйноване й уціліле // Пам'ятки України. - 1989. - №1. - С. 15.

13. Сериков А. Січ уціліла?! // Пам'ятки України. - 1989. - №4. - С. 6-11.

14. Апанович О. Козацька республіка // Пам'ятки України. - 1989. - №3. - С. 22-27.

15. ІР НБУВ, ф. 374, оп. 1, спр. 34. Науковий звіт. Експедиція "Запорізька Січ: зруйноване й уціліле" 1989 р. - арк.

16. Довженко О.П. Щоденникові записи, 1939-1956 // Дневниковые записи, 1939-1956 / О.П. Довженко; худож.-оформлювач О.М. Іванова. - Харків: Фоліо, 2013. - 879 с.

17. Ленченко В. На городищі Кам'янської Січі // Пам'ятки України. - 1990. - №1. - С. 20-22.

18. Звернення до Ради Міністрів УРСР // Пам'ятки України. - 1990. - №1. - С. 22

19. ІР НБУВ, ф. 374, оп. 1, спр. 1. Матеріали до біографії О.М. Апанович.

20. Експедиція триває // Пам'ятки України. - 1990. - №2. - С. 57.

21. Жаркова Л. Запорізька Січ: зруйноване й уціліле // Пам'ятки України. - 1991. - №2. - С. 22-27.

22. ІР НБУВ. - Ф. 374, оп. 1, спр. 304. Листування О. Апанович до А-Я.

23. ІР НБУВ. - Ф. 374, оп. 1, спр. Листи, листівки Чабаненко В.А. - Апанович О.М. (8.4. 1991 - 11.12. 1999 р.). 3 од. зб.

24. ІР НБУВ. - Ф. 374, оп. 1. Апанович О. Щоденникові записи 1951 - 1996, арк. 95.

25. ІР НБУВ. - Ф. 374, оп. 1. Листи до О. Апанович. Сокульський Арнольд [Леонідович] - Апанович Олені Михайлівні. Листи, листівки [1990] - (олівцем) 19.12.95, 1-5 од.зб.

26. Іллінський В.С., Пустолалов С.Ж. Розкопка багатощарової фортеці на о. Мала Хортиця // Археологічні дослідження в Україні. - Луцьк, 1993. - С. 39-40.

Савченко С. В. "ЭТО - ПЕСНЯ МОЕЙ ДУШИ": ЕЛЕНА АПАНОВИЧ В СОХРАНЕНИИ ПАМЯТНИКОВ ЗАПОРОЖСКОЙ СЕЧИ В КОНЦЕ 1980 - В НАЧАЛЕ 1990 ГОДОВ

В статье рассматривается деятельность Елены Апанович в исследовании и сохранении достопримечательностей украинского казачества на территории прежней Запорожской Сечи в конце 1980 - в начале 1990 годов. В частности, участие в экспедициях, организованных редакцией журнала "Памятники Украины" "Запорожская Сечь: разрушенное и уцелевшее".

Savchenko S. V. "THIS IS A SONG OF MY SOUL": OLENA APANOVICH IN PRESERVATION OF ZAPORIZKA SICH IN LATE 1980 - EARLY 1990

The article deals with the activities of Olena Apanovich in the study and preservation of ukrainian cossacks' memorials on the territory of the former Zaporizka Sich in late 1980 - early 1990. Researcher's organizational efforts and her participation in expeditions organized by the magazine "Sights of Ukraine" "Zaporizka Sich: destroyed and survived" in 1989 and 1990 are analyzed. The complex nature of expeditions and the significant public comment on the expedition are pointed. Olena Apanovich became a scientific supervisor of the expedition. Cossacks' memorials in several regions of Ukraine: in the places of siches, palankas, zymivnykys and Khortytsia island were investigated. O. Apanovich and the members of the expedition attracted public's attention to the serious condition of monuments of Motronynskiy monastery, memorials of Kholodnyi Yar, Nikopol museum, I. Sirko's grave and to the places of the most important of cossacks' battles. The expedition in 1990 began with the investigation of memorials of Nehvoroshchi Poltava region and recorded a significant number of unsatisfying condition of museum monuments. Overall the activities of Olena Apanovich in the study and preservation of ukrainian cossacks' memorials put this issue as one of the main Ukrainian national revival in late 1980 - early 1990.